

Hz. ALİ'NİN İKTİDAR YILLARINDA İSLÂM TOPLUMUNDA SİYASET

POLICY AT THE TIME OF ALI'S RULING IN ISLAMIC SOCIETY

Adnan DEMİRCAN *

Özet

Hz. Osman'ın bazı eyalet merkezlerinden gelen bir grup asi tarafından öldürülmesinden sonra halife olan Hz. Ali'nin iktidar dönemi, yoğun siyasî mücadeleyle geçti. Hz. Ali halife olduğunda İslâm toplumu kabaca üç gruba ayrılmıştı. Büyük çoğunluk Hz. Ali'ye bey'at ederken, Hz. Osman'ın öldürülmesinden rahatsızlık duyan ikinci grupta yer alanların bir kısmı olacakları görmek için bekleme, bir kısmı da yeni halifeye tavır koyma yolunu tercih etti. Aralarında Ashâbın ileri gelenlerinden bazı kişilerin de bulunduğu üçüncü grup ise tarafsız kalmayı uygun gördü.

Hz. Ali, halife olduktan sonra Hz. Osman dönemi valilerinin tümünü görevden almak gibi radikal kararlar aldı. Şam'da valilik yapan Muâviye'nin yerine gönderilen Sehl b. Hunejf görev yerine ulaşamadı. Muâviye, Hz. Ali'ye bey'at etmeyi Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması koşuluna bağladı.

Muhaliflerin önemli bir kısmı Hz. Âişe'nin liderliği etrafında Mekke'de toplandı. Mekke grubu ile Hz. Ali arasında Basra yakınlarında meydana gelen Cemel savaşında muhalifler kesin bir yenilgiye uğradılar. Muhalefet liderlerinden Talha ve Zübeyir hayatlarını kaybetti. Ardından Sıffin'de Hz. Ali'nin ordusuyla Muâviye'nin ordusu arasında meydana gelen savaş, Muâviye tarafının Ali tarafını Allah'ın kitabının hakemliğine davet etmesiyle son buldu. Tahkim, İslâm toplumunun içine düştüğü siyasî krizi çözmek için önerilen bir yöntem olmasına rağmen bu olaydan sonra durum daha da karışık bir hal aldı.

Hz. Ali'nin tahkimi kabul etmek zorunda kalması, Hariciler denen grubun ondan ayrılmasına sebep oldu. Hz. Ali ile Hariciler arasında Nehrevân'da meydana gelen savaşta Hariciler kesin bir yenilgiye uğratıldıysa da bu savaş, onların Hz. Ali'ye duydukları kını artırdı. Nihayet Hz. Ali, Abdurrahman b. Mülcem isimli bir Haricî tarafından öldürüldü.

Bütün bu siyasî mücadeleler, tartışmaların dinî alana taşınmasına da sebep oldu. Özellikle asilerin ve büyük günah işleyenlerin durumu etrafında bazı önemli görüşler ortaya çıktı. Bu makalede hem siyasî mücadelelerin önemli ayrıntıları hem de ortaya çıkan siyasî tartışmalar üzerinde durulacaktır.

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi. e-mail: adnandemircan@gmail.com

Anahtar sözcükler: Ali, Âişe, Muaviye, Cemel, Sıffîn, Haricîler, Nehrevân, mürtekb-i kebare

Abstract

Time of Ali who came to the power after the killing of Uthman by rebels who came from the centers of some states, witnessed intense political power struggle. When Ali became Khaliph, Islamic society was divided into three groups roughly.

While the majority had allegiance with Ali, some of the second group who felt uncomfortable with the murder of Uthman choose to wait and see what might happen, and the other section in the second group choose to show rebellious attitude towards to the Khaliph. The third group which composed of some big companions of the sahaba choose to stay impartial.

After coming to the power, Ali did some radical activities like dismissing all the governors who had been appointed by Uthman.

Sehl b. Hunejf, couldn't reach to Damascus to replace Muawiya who was a governor there.

Muawiya agreed on allegiance with Ali on the condition of punishing the murderers of Uthman. Big number of the opposition group took part with the leadership of Aisha. Mccan group got big defeat by Ali's group in the battle of Jamal that took place near to Basra. Talha and Zubayr who were leaders of opposition group died in that battle. At the end, the battle that took place between the Army of Ali and the Army of Muawiya ended with the call made by Muawiya group to the judgment of the book of Allah which is the Qur'an. Arbitration which was a system that offered to solve the political crises that Islamic society had been fallen in it. After the arbitration, the crises got deepen and deepen.

Ali's acceptance of the arbitration unwillingly, caused the group who was called as "Khawarij" to break with Ali. The defeat of Khawarij in the battle at Nahrawan increased the anger of them towards Ali. At the end, Ali was killed by Abdurrahmann b. Muljam who was a Khariji.

All these political struggles caused the discussions to be taken to religious area. Some important opinions about the rebels and the committers of big sins came to existence. At this article, certain important details will be touched upon such as political struggles as well as some political discussions that took place at the end.

Keywords: Ali, Aisha, Muawiya, Jamal, Sıffîn, Khawarij, Nahrawan, *Murtakib-i Kabira*

Hz. Peygamber'in amcaoğlu ve damadı olan Hz. Ali'nin iktidar yılları, 30 yıl kadar süren Râşid Halifeler devrinin yaklaşık dört buçuk yıllık (35-40/656-661) en karışık dönemidir. Dördüncü halife Hz. Ali, üçüncü halife Hz. Osman'ın, eyaletlerden gelen bir grup Müslüman tarafından Medine'de öldürülmesinin ardından hilafete geldi. Gerek Hz. Osman'ın öldürülmesi/şehit edilmesi gerekse Hz. Ali'nin hilafete geliş şekli, daha sonraki zamanlarda muhalif olanlar tarafından Hz. Ali'nin aleyhine birer argüman olarak kullanıldı.

Hz. Osman döneminde toplumsal çatışmanın artmasına neden olan gelişmelerin sebeplerini İslâm toplumunun geçirdiği büyük dönüşümde aramak gerekir. Kısa sürede gerçekleşen fetih hareketleri ve bunun yansımaları, İslâm toplumundaki ekonomik dönüşüm ve Arap toplumunun sosyal değişimi, önemli sosyal, siyasî, kültürel ve ekonomik sonuçlar doğurmuştur. Hz. Ali dönemi, bu değişim ve dönüşümün etkilerinin en fazla görüldüğü yıllar olmuştur.

Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra meydana gelen kargaşa ortamında lider olabilecek birkaç kişiden birisi olan Hz. Ali, asilerin halife seçilmesi yönündeki baskılarının ardından birkaç Medineli ile muhacirin talepleri üzerine halifelîği kabul etti. Hz. Ali'nin halife seçilmesi ve sonrasında meydana gelen hâdiselerde, Hz. Osman'ın -öldürülmesine sebep olan- bazı icraatlarından duyulan rahatsızlık ve öldürülmesinin doğurduğu problemler etkili olmuştur.

Hz. Ali dönemini doğru okuyabilmek için toplumun siyasî yapısını bilmek gerekir. Hz. Ali halife seçildiğinde farklı eğilimler ve tutumlar nedeniyle toplumun, kabaca üç gruba ayrıldığı söylenebilir.

Bu gruplardan biri, Hz. Osman'ın öldürülmesine karşı olmanın yanı sıra, katillerinin cezalandırılmasını da talep edenlerden oluşuyordu. Söz konusu gruba, Şîatu Osman ya da Osmanîye [Osman taraftarları] deniyordu. Bu isimlendirme, siyasî içerikli olup dinî değildir. Osman taraftarları, -onu destekleyen Ümeyyeoğullarını bir tarafa koyacak olursak- farklı eğilimlere ve görüşlere sahip insanlardan oluşuyordu. Bunlar yeni halife-ye karşı tutum geliştirmede birbirlerinden farklı tavırlar sergilemişlerdi. Bunların önemli bir kısmı eyalet merkezlerinde ikamet ediyorlardı. Bazıları muhalifleri desteklerken, bir kısmı durumun berraklaşmasını beklemeyi yeğlemişlerdi. Mesela Şam ve Basra'da bulunan bazı Osman taraftarları, Hz. Ali döneminde ortaya çıkan muhalefet hareketlerini desteklediler. Mısır'daki Osman taraftarları ise şehrin dışında ayrı bir yerde bir araya gelmelerine rağmen ayaklanmak yerine Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını beklemeyi tercih ettiler.¹

Osman taraftarlarının desteklediği liderlerden biri olan ve Hz. Ali ile Cemel savaşında çarpışan Hz. Peygamber'in sevgili eşi Müminlerin annesi Âişe ile Hz. Peygamber'in yakın arkadaşlarından olup ilk dönemdeki fedakârlıklarından dolayı ümmetin, Cennetle müjdelenen sahabîlerden kabul ettiği Talha ve Zübeyir'in durumu ilginçtir.

Âişe, Hz. Osman aleyhine şiddetli eleştirilerde bulunanlardan biriydi. Talha ve Zübeyir de benzer eleştirilerde bulunuyorlardı. Hz. Osman öldürüldüğü sırada Mekke'den Medine'ye gitmek üzere yolculuk yapan Âişe, yolda Hz. Osman'ın öldürüldüğünü duyunca Mekke'ye geri döndü ve kısa sürede oradaki Ali muhaliflerinin sembol isimlerinden biri oldu. Talha ve Zübeyir'in durumu ise daha da ilginçti. Hz. Ali'ye Medine'de bey'at edi-

1 Taberî, V, 466.

lince onlar da bey'at ettiler. Bir süre sonra da Hz. Ali'ye umre yapmak üzere Mekke'ye gitmek istediklerini söyleyerek Medine'den ayrıldılar.

Talha ve Zübeyir, Mekke'ye gittiklerinde kendilerine zorla bey'at ettirildiğini ilan ederek Medine'de yaptıkları bey'atın geçersiz olduğunu söylediler. İtaat ve bey'at, siyasi ilişkilerin temel belirleyicisi olduğu için onlara zorla bey'at ettirilip ettirilmediği etrafındaki polemikler devam etti. Muhtemelen Medine'de Hz. Ali'ye bey'at edildikten sonra, hem gelişmelerin doğurduğu psikolojik baskı ortamı hem de asilerin bu yöndeki tazyiki nedeniyle onlar da Hz. Ali'ye bey'at etmek zorunda kalmışlardı.

Hz. Osman'ın mazlum olarak öldürüldüğünü savunan bir diğer önemli isim, Abdumenâf'ın bir kolu olan Ümeyyeoğullarından, amcazadesi Muâviye b. Ebî Süfyân'dır. Muâviye, Hz. Ömer zamanından beri Şam'da valilik yapıyordu ve burada önemli bir desteğe sahipti. Muaviye, Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra Hz. Ali'ye bey'at etmediği gibi Osman'ın kanını talep etme iddiasıyla ortaya çıktı. Şam'da yaptığı propaganda ile kısa sürede büyük kitleleri etrafında toplaması mümkün oldu.

İkinci önemli grup, Hz. Osman'ın muhalifleriydi. Özellikle Kufe ve Basra gibi eyalet merkezlerinde Hz. Osman'a karşı ciddi bir muhalefet oluşmuştur. Muhaliflerin hepsi onun öldürülmesiyle sonuçlanan gelişmelere fiilen katılmadığı gibi halifeliği döneminde zaman zaman ona muhalefet eden ve eleştirilerde bulunan bazıları ise Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra bu işe karşı çıktılar ya da Osman'ın kanından uzak olduklarını açıkladılar. Yukarıda da değindiğimiz gibi Hz. Ali döneminde, Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını isteyen Âişe, Talha ve Zübeyir, aslında Hz. Osman'ın bazı icraatlarını tenkit eden insanlardandı.

Ümeyyeoğullarına mensup bir kısım insanın, Hz. Ali'nin, Hz. Osman'ın kanından sorumlu olduğu şeklindeki propagandaları karşısında o, yaptığı bazı konuşmalarda Hz. Osman'ın öldürülmesine hiçbir şekilde taraf olmadığını, Osman'ın kanını Talha ve Zübeyir'den istemeleri gerektiğini ifade etmiştir.² Zira ona göre Talha ve Zübeyir, halkı ona karşı kıskırtmak suretiyle Osman'ın öldürülmesine sebep olmuşlardı.

Aslında farklı gerekçeler, Hz. Osman'ın muhaliflerini, Hz. Ali'ye karşı oluşan cep-hede buluşturmuştu. Kimisi valilerin icraatlarından duyduğu rahatsızlıktan dolayı Halife'ye muhalefet ederken, kimisi ortaya çıkabilecek karışıklıktan yararlanmak istiyordu. Neticede Hz. Osman'ın muhaliflerinden bir grup, Medine'de Halife'yi öldürdükten sonra ortaya çıkan siyasî tabloda Hz. Ali'nin yanında yer aldılar. Bunun da ötesinde asilerin liderleri, Hz. Ali'nin ordusunda söz sahibi olabilecek bir konum elde ettiler. Kuşkusuz bunda el-Eşter en-Neha'î gibi şahısların, kabilelerinin önde gelen isimleri olmalarının önemli etkisi vardır. Bir anlamda Hz. Ali, kendisine desteğin devamı için bu kişilere muhtaç olmuştu.

2 Radî, s. 263.

Üçüncü grup, ortaya çıkan toplumsal çatışmalardan rahatsızlık duyarak gelişmeleri fitne olarak nitelendiren ve evlerinde oturmayı tercih eden kişilerden oluşuyordu. Bunlar arasında saygın kimseler de vardı. Bazılarının siyasî tercihleri, gündemi etkileyebilecek durumdaydı. Bu isimler arasında Hz. Ömer'in vefatından önce oluşturduğu şûranın üyelerinden Sa'd b. Ebî Vakkâs, Hz. Ömer'in oğlu Abdullah, Hz. Peygamber'in evlatlığı Zeyd b. Hârise'nin oğlu Üsâme, Suheyb b. Sinan er-Rumî, Ensardan Muhammed b. Mesleme, Ebû Saîd el-Hudrî, Hassân b. Sabit ve Ka'b b. Malik gibi isimler vardı.³

Ortaya çıkan siyasî yelpazeyi incelediğimizde, daha çok muhaliflerin ve özellikle de selevî Hz. Osman'ın icraatlarından memnun olmayıp mağduriyet duygusu içinde olanların Hz. Ali'nin yanında yer aldığını söyleyebiliriz. Bunların arasında başta Hz. Ali'nin ailesi Haşimîleri zikretmek gerekir. Diğer taraftan Medinelilerin önemli bir kısmının Hz. Ali'yi desteklediğini ve Yemenli kabileler arasında Hz. Ali'nin daha çok desteğe sahip olduğunu görüyoruz. Yine Hz. Osman'a muhalif olanların genel olarak onu destekledikleri de dikkat çekmektedir.

Hz. Ali'nin karşısında duranlar arasında, Kureyş'in diğer bazı kollarının mensuplarını, özellikle de Ümeyyeoğullarıyla iyi ilişkiler içinde olanlarla onların müttefiklerini zikretmek gerekir. Ayrıca Şam'da bulunan Arap kabileleri arasında, Muâviye'nin önemli desteğe sahip olduğu görülmektedir. Buna göre mücadelenin, bir anlamda Kureyş ile muhalifleri arasında vuku bulduğunu söylemek mümkündür. Bu sebeple gelişmeleri, geçmişteki hâdiselerin bir devamı olarak görüp işin gerisinde bir hesaplaşma olduğunu söylemekte bir beis olmadığını düşünüyoruz. Hz. Ali'nin komutanları ile atadığı valileri ve Muâviye'nin komutanlarını incelediğimizde iki tarafın kuvvetlerinin yapısı hakkında yukarıdaki tespitleri doğrulayacak bilgilere ulaşırız.

Hz. Ali'yi destekleyenler arasında Hz. Osman'ın katillerinin bulunması, bu grubun en önemli zaaflarından biridir. Bu konu daha sonraki dönemlerde uzlaşmacı yaklaşımın temsilcisi olan ehl-i sünnet tarafından geri plana itilmiş görünmektedir. Rivayetlerde Hz. Ali'nin ordusunda Hz. Osman'a karşı ayaklanan asilerin önemli bir ağırlıklarının olduğunu söylememize imkân veren pek çok bilgiye rastlamaktayız.

Bütün bunlara rağmen kabilelerin ve kişilerin pozisyon almada, standart bir tutuma sahip olduklarını söylemek mümkün değildir. Mesela aynı kabilenin farklı bölgelerde yaşayan iki kolu, karşı cephelerde yer alabilmektedir. Hatta Sıffin'de ordular tanzim edilirken, iki tarafta bulunan aynı kabileye mensup kişilerin birbirleriyle savaştırılmasına özellikle dikkat edilmiştir.⁴ Zira bir kabile başka bir kabile ile savaşırken, kabile asabiyyetinin etkisiyle -karşı cephelerde olsalar dahi- akrabalarına destek verebilirlerdi.

Bu bağlamda şahısların da kabilelerinden ya da akrabalarından farklı tutum içinde

3 Taberî, V, 453; Dîneverî, s. 142-143; İbnü'l-Esîr, III, 191-192.

4 Dîneverî, s. 181.

olabildikleri müşahede edilmektedir. Örneğin Akil b. Ebî Tâlib, kardeşi Ali'den istediği parayı alamayınca Muâviye'yi desteklemiştir. Hz. Ebû Bekir'in oğlu Muhammed, Hz. Ali'nin önemli adamlarından biriyken, kızı Hz. Âişe'nin ona muhalif olduğunu, bir diğer oğlu Abdurrahman'ın Âişe'nin saflarında yer aldığını ve daha sonra Muâviye'yi desteklediğini biliyoruz.

Kuşkusuz ilk dönemde meydana gelen siyasî gelişmeleri etkileyen birçok etkenden söz etmek mümkündür. En önemli etkenler olarak kabilecilik ve büyük ölçüde kabileciğin oluşturduğu kültürel yapıyı, dini ve ekonomik durumla kişisel çıkarı zikretmek gerekir.

Kabilecilik, ilk dönem İslâm toplumundaki gelişmeler incelenirken dikkate alınması gereken en önemli etkenlerden biridir. Kabile, Arap toplumunun kültürel, siyasî, sosyal ve ekonomik kimliğinin ayrılmaz bir parçasıdır. İstisnaî durumlar haricinde, tutum belirlemede akrabalık ilişkisi çok önemlidir. Kabileyle birlikte hareket etmek, Arap kültürüne göre erdemli bir davranıştır.

İslâm, kabilenin etkisini önemli ölçüde zayıflatmışsa da tamamen yok etmemiştir. Hatta Hz. Peygamber'in vefatının ardından ortaya çıkan gelişmeler, kabile ilişkilerinin öne çıkması sonucunu doğurmuştur. Öyle ki Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonra, Hz. Ebû Bekir halife olduğunda şehir dışında bulunan Ebû Süfyân, Hz. Ali'ye gelerek Abdumenâf'tan olmayan birisinin halifeliğini nasıl kabul ettiklerini sormuş ve ona bey'at etmek üzere elini uzatmasını istemiş; ancak Hz. Ali, bu öneriyi reddetmiştir.⁵

İslâm tarihinin ilk döneminde meydana gelen hâdiselerde, dinin temel belirleyicilerden biri olduğu muhakkaktır. Arap toplumunu yeni bir yapıya kavuşturan İslâm dininin, meydana gelen gelişmeler üzerinde etkili olmaması düşünülemez. Örneğin fetih hareketlerinde elde edilen başarıda, dinin önemli bir etken olduğu müşahede edildiği gibi Hz. Ali'nin siyasî tutum belirlemede de dinî hassasiyeti etkili olmuştur. Öte yandan siyasî ve toplumsal gelişmelerde din, başvurulan en önemli kaynaktır. Nitekim Hz. Ali döneminde de meydana gelen olaylarda sorunların din alanında tartışılması, çokça karşılaşılan bir durumdur.

Kuşkusuz ekonomik problemler, bu dönemde meydana gelen tartışmaları etkileyen önemli etkenlerdendir. Hz. Osman döneminde bazı kimselerin muhalif olmalarının en önemli sebeplerinden biri, devlet kaynaklarının kullanılış şeklini ve Halife'nin bu alandaki icraatlarını beğenmemeleridir. Bu eleştiriler, Hz. Ali taraftarlığının [Şîatu Ali] siyasî destek sağlamasının sebeplerinden biri olduğu gibi Hz. Ali dönemindeki gruplaşmaların oluşumuna da etki etmiştir. Öte yandan atıyyelerin eşit olarak dağıtılması, Hz. Ali'nin eleştirilmesine sebep olmuştur. Hz. Ali'nin Hz. Osman döneminde ikta olarak verilen arazileri geri alması,⁶ kendisine karşı muhalefet hareketlerinin desteklenmesine katkı sağ-

5 Belâzürî, II, 271; Ya'kübî, II, 126.

6 Bk. Radî, s. 42.

lamış olmalıdır. Diğer taraftan Hz. Ali, devlet malını harcarken azami derecede adil olma kaygısı taşıdığı halde onu destekleyenlerin bazıları, Hz. Ali'nin elindeki imkânları onlar için kullanması beklentisi içindeydiler.

Hz. Ali'nin yakın adamlarından biri olan amcazadesi Abdullah b. el-Abbas, Hz. Ali ile aralarında gerginlik çıkması üzerine valisi olduğu Basra'daki beytülmale ait paraları olarak Mekke'ye gitmiş; bu durum Hz. Ali'nin ona kızmasına neden olmuştur.⁷

Bu dönemde tavır belirlemede kişisel çıkarın da zikredilmesi gereken bir belirleyici olduğunu söyleyebiliriz. Araplar arasında kabile kimliğinin korunması önemli olmakla birlikte kişilerin çıkarlarını da gözettikleri bir gerçektir. Bu sebeple Hz. Ali dönemindeki siyasi mücadeleler sırasında zaman zaman kişilerin kabilelerinden ve akrabalarından farklı tutum içine girebildikleri görülmektedir. Mesela Hz. Ömer'in evlatlarından Abdullah, ihtilafın dışında kalmayı yeğlerken kardeşi Ubeydullah, Muâviye'nin yanında yer almayı tercih etmiştir. Zira Ubeydullah, Hz. Ömer'in yaralanmasından sonra babasına karşı düzenlenen suikastta parmağı olduğu gerekçesiyle İran asıllı Hürmüzân'ı öldürmüş; Hz. Ali, onun Hürmüzân'a karşılık kısas edilmesini istemiş; ancak Hz. Osman kısas cezasını uygulamamıştı.⁸

Hz. Ali, halife olduğunda Hz. Osman'ın öldürülmesinin doğurduğu sorunlarla karşı karşıya kaldı. Muhalefetin iktidara yönelik en önemli eleştirileri, valilerin icraatları etrafında yoğunlaşmıştı. Hz. Ali'nin ilk icraatlarından biri, valileri görevden azletmek oldu. Yeni atanan bazı valiler, göreve başlamak için önemli bir sıkıntıyla karşılaşmazken bazıları, ciddi muhalefetle karşılaştılar. En büyük sorun, Muâviye'nin görev yaptığı Şam'da yaşandı. Hz. Ali'nin Muâviye yerine atadığı Ensârdan Sehl b. Huneyf, görev yerine varmadan yoldan geri çevrildi. Bu durum, aynı zamanda Muâviye'nin Ali'yi tanımadığı anlamına geliyordu.

Mekke'de, muhalifleri etraflarında toplayan Âişe, Talha ve Zübeyir, Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması talebiyle ortaya çıktılar. Orada bulunan Hz. Osman'ın taraftarları onları destekledi. Muhalifler, Hz. Osman döneminde Yemen valisi olan Ya'lâ b. Ümeyye'nin Yemen'den getirdiği beytülmale ait para ve bineklerle teçhiz edildi. Hz. Osman döneminde Basra valiliği yapan, -akrabası- Abdullah b. Âmir de harekete katılanlar arasındaydı. Muhalifler, önce Medine'ye gitme konusunu görüştüler; ancak Abdullah b. Âmir'in önerisiyle Basra'ya gitmeye karar verdiler.

Mekke'de bulunan Ümeyyeoğulları, bu hareketi desteklediler. Hz. Osman döneminin etkin isimlerinden birisi olan Mervân b. el-Hakem de bu harekete katılanlardan biriydi. Osman'ın oğulları Ebân ve Velîd, belki de gidişatı iyi görmedikleri için yolda gruptan ay-

7 Bk. Radî, s. 294.

8 Ya'kûbî, II, 163.

rıldılar.⁹ Ümeyyeoğullarından Said b. el-Âs'ın, yolda karşılaştığı Talha ve Zübeyir'e zafer kazanılması halinde işin kime verileceğini sorduğu, onların ise ikisinden hangisi seçilirse ona bey'at edileceğini söyledikleri; Said'in, işi Hz. Osman'ın oğluna vermelerini istediği, kabul etmemeleri üzerine de onlardan ayrıldığı nakledilir.¹⁰

Basra'ya giden muhalifler, şehri ele geçirerek Hz. Ali'nin valisini kovdular. Hz. Ali, muhaliflerin yola çıktığını haber aldığı anda onları engellemek için teşebbüste bulunduysa da başarılı olamadı. Basra'da meydana gelen hâdiseler; muhaliflerin, hareketin kontrolünü çabuk kaybettiklerini göstermektedir.

Hz. Ali, Kufelilerden destek alarak Basra'daki muhaliflere karşı harekete geçti. Sorunun, taraflar arasında savaş meydana gelmeden çözülmesi için uzun görüşmeler olduysa da çatışmaları önlemek mümkün olmadı. Rivayetler, iki tarafın da çatışmaya girmemek için çaba harcadığına dair bilgiler ihtiva etmektedir. Seyf b. Ömer rivayetinde Müslümanların birbirleriyle savaşmalarının sorumlusu olarak -Osman döneminde fitne çıkaran, toplumu geren ve varlıklarını sürdürebilmeleri için çatışmaların devamına ihtiyaçları olan- Abdullah b. Sebe ve yandaşları gösterilmektedir.¹¹

Sünnî ve Şîî rivayetler; Hz. Ali'nin haklı, muhaliflerin ise haksız olduklarını söylemeye imkân verecek bilgiler ihtiva etmektedir. Elimizdeki bazı rivayetler, aslında muhaliflerin de çatışmaya taraf olmadıklarını göstermektedir. Bu rivayetlere göre muhaliflerin liderlerinden biri olan Zübeyir, savaş alanından ayrılmış ve yolda İbn Cürmûz tarafından öldürülmüştür.¹² Yine diğer lider Talha, savaş alanından ayrılmak istemiş; durumu fark eden Mervân b. el-Hakem tarafından atılan bir okun isabet etmesiyle hayatını kaybetmiştir.¹³ Hz. Âişe'nin yoldan geri dönmek isterken yalan şahitlikle yanıltıldığına ve ölünceye kadar büyük bir pişmanlık duyduğuna dair rivayetler de mevcuttur.

Bütün bu rivayetlerden çıkan sonuç, Hz. Ali'nin iktidarı döneminde meydana gelen savaşlarda haklı, muhaliflerinin ise haksız olduğu düşüncesini savunmaya imkân vermektedir. Bu mesele, daha sonraki dönemlerde de tartışma konusu olmuştur. Kısaca özetlemek gerekirse Şîîler ve Haricîler, asileri meşru bir imama karşı isyan ettikleri için tekfir ederken, Sünnîler, hata etmiş olsalar bile onların tekfir edilemeyeceğini savunurlar.

Muhaliflerin haksızlığı konusunda hemfikir olan Şîîlerle Sünnîler arasında, asilerin durumu hakkında görüş ayrılıkları vardır. Şîîler, muhalifleri asi ve günahkâr kabul ederken, Sünnîler hareketin liderlerinin gösterdikleri pişmanlık ve savaş alanından ayrılmak istemeleri sebebiyle suçsuz oldukları kanaatinde dirler.¹⁴ Sünnî âlimlerden el-Bağdâdî;

9 Taberî, V, 479.

10 Taberî, V, 478-479.

11 Taberî, V, 525-527.

12 Ya'kûbî, II, 183; Mes'ûdî, II, 365.

13 İbn Sa'd, III, 223; Halife b. Hayyât, s. 135, 139; Belâzurî, III, 43-44.

14 Demircan, "Ehl-i Sünnetin Tarih Okuma Biçimi", s. 125-126.

Âişe, Talha ve Zübeyir'i fisktân uzak görürken, onları destekleyenleri fasık kabul etmektedir.¹⁵

Cemel savaşında tartışılan meselelerden biri de, muhaliflere karşı nasıl bir tutum takınılacağı konusudur. Hz. Ali'nin ordusunda bulunan bir grup, muhaliflere ait malların savaşçılar arasında taksim edilmesini ve ele geçirilen esirlerin paylaşılmasını istedikler. Hz. Ali, savaş alanında ele geçirilen silahlara el koymakla birlikte, diğer malların ve esirlerin köle olarak savaşçılar arasında dağıtılmasını reddetti.¹⁶ Ancak ortada ciddi bir problem vardı. Tartışmanın bir boyutu, muhaliflerin durumuyla ilgilidir. Hz. Ali'nin bazı askerleri, muhalifleri tekfir ediyor ve onlara kâfirlere karşı takınılması gereken tutumla muamele edilmesi gerektiğini savunuyorlardı. Basra'da tartışmalara son verildi; ancak devam eden süreçte Hz. Ali'nin ordusunda ortaya çıkan gruplaşmalardan, bazı askerlerce daha önceleri savunulan görüşlerin varlığını devam ettirdiğini anlamak mümkündür. Hz. Âişe'nin bu harekete liderlik yapanlardan birisi olması, dikkatimizi çeken bir durumdur. Arap toplumunda ve ilk dönem Müslümanları arasında kadının siyasî meselelere taraf olması ve liderlik iddiasında bulunması, karşılaşılan olağan bir durum değildir. Bu sebeple Hz. Âişe'nin siyasî tavrı, yaşadığı dönemden itibaren eleştiri ve tartışma konusu yapılmıştır. Kadın olduğu için Arap ve -o günkü- İslâm örfüne göre liderlik iddiasında olmaması gerektiği halde harekete katılması ve önderlik yapması, üzerinde durulması gereken bir konudur. Acaba Hz. Âişe'yi Hz. Ali'ye muhalefete sürükleyen sebep neydi? Bazıları, Hz. Âişe'nin İfk hâdisesi sırasında sarf ettiği sözler sebebiyle Hz. Ali'ye kırgın olduğunu ifade ederler.¹⁷ Bu açıklamalar, kanaatimizce meseleyi izah etmeye yeterli değildir.

Hz. Âişe'nin tavrını anlamamıza yardımcı olacak gelişmelerden biri, Hz. Ali ile Hz. Ebû Bekir arasında Hz. Peygamber'in vefatından sonra hilafet meselesi etrafında ortaya çıkan soğukluktur. Hz. Ali, hilafetin Haşimoğullarının, dolayısıyla da kendisinin hakkı olduğunu düşünüyordu. Hz. Ebû Bekir'in Hz. Ömer'i istihlaf etmesi, sonra da Ömer'in oluşturduğu şûrada hilafetin Osman'a verilmesi de Teymoğulları ile Hz. Ali arasında Hz. Ebû Bekir'in halife olmasıyla birlikte ortaya çıkan soğukluğun devam etmesine katkıda bulunmuş olabilir. Bir bakıma Hz. Ali, siyasî beklentilerinin karşılanmamasından dolayı ilk liderlerin sorumluluk taşıdığını düşünüyor olmalıydı. Ancak bu soğukluğun bütün kabile mensupları arasında sürüp gittiğini söylemek doğru olmasa gerektir. Nitekim Hz. Âişe'nin küçük kardeşi, Hz. Ebû Bekir'in Esmâ bt. Umeys'ten olma oğlu, -annesi Hz. Ali evlendiği için onun evinde büyüyen- Muhammed b. Ebû Bekir, Hz. Ali'nin samimi adamlarındandır. Diğer taraftan Hz. Osman'a muhalefet etmesine rağmen onun öldürülmesi, ardından onu öldürenlerin Hz. Ali'nin ordusunda yer alması, Hz. Âişe'yi tavır koymaya iten sebeplerden biri gibi görünmektedir. İmkânlar ölçüsünde zulme karşı çıkmak, her

15 Bağdâdî, s. 290.

16 Dineverî, s. 151; Taberî, V, 578.

17 Şehbenderzâde, s. 339.

Müslümanın sorumluluk duyacağı bir meseledir; ancak zulüm olarak nitelendirilen bir davranışa, Müslüman erkekle kadının göstereceği tepki farklı değerlendirilmektedir. İslâm medeniyetinde Müslüman kadına, savaşma şeklindeki cihada katılma yükümlülüğü getirilmemiştir; bu sorumluluk, erkeğe yüklenmiştir. Bu bakımdan Hz. Âişe'nin tutumu daha Mekke'deyken eleştiri konusu yapılmıştır.

Talha ve Zübeyir'in, Hz. Ali'ye neden karşı çıktıkları meselesi de dikkat çekmektedir. Talha, Hz. Ebû Bekir'in akrabasıdır. Bu sebeple onun, Hz. Âişe ile tutum birliği içinde olmasının kabile ilişkileriyle alakalı olması mümkün görünmektedir. Hz. Ali'nin halası Safiyye'nin oğlu olan Zübeyir ise Esedoğullarından olup Hz. Âişe'nin ablası Esma'nın kocasıdır. İşin içinde aktif olarak yer alan ve Hz. Ali tarafından babasını bu iş için kışkırtmakla itham edilen oğlu Abdullah¹⁸ ise Hz. Âişe'nin çok sevdiği yeğenidir.

Hz. Ali'nin, kendisine yapılan hilafet önerisini onlarla paylaştığı, hatta onlara bey'at etmeyi önerdiği, ancak kabul etmedikleri nakledilir.¹⁹ Yine bazı rivayetlerde, Talha ve Zübeyir'in Hz. Ali'den görev beklentisi içinde oldukları, beklentilerinin karşılanmaması üzerine Hz. Ali'ye karşı çıktıkları ifade edilir.²⁰ Bu rivayetlerin Hz. Ali'nin haklılığından hareketle kurgulandığı söylenebilir.

Hz. Ali dönemindeki baş döndürücü siyasî gelişmeleri dikkate aldığımızda, olayların kahramanlarının tutumlarını tek bir sebeple izah etmek doğru olmasa gerektir. Dolayısıyla burada zikrettiğimiz sebeplerin yanı sıra başka etkenlerin de varlığını düşünmemek için sebep yoktur.

Hz. Ali, Cemel'de muhalifleri etkisiz hale getirdikten sonra Kufe'ye gider. Bundan böyle devleti buradan yönetmeye başlar. Devlet merkezinin Hicaz'dan Irak'a taşınması, önemli sonuçlar doğurmuştur. Hz. Ali Kufe'ye gittikten sonra Muâviye üzerine harekete geçmek üzere hazırlık yapmaya başladı ve Basra'dakinden daha güçlü bir orduyla Şam'a doğru harekete geçti. Muâviye de ordusuyla yola çıkar. İki ordu, Sıffin'de karşılaşır. Savaşın yoğunlaştığı bir sırada -rivayetlere göre yenilmek üzere olan- Muâviye, Amr b. el-Âs'ın akıl vermesi üzerine Mushafları havaya kaldırarak Ali tarafını Kur'an'ın hakemliğine davet eder.

Tahkim denen bu gelişme, hâdiselerin seyri üzerinde önemli etkiler doğurdu. Hz. Ali, önerinin bir hile olduğunu düşünüyordu. Bununla birlikte devam eden savaş hakkında, akıllarında ciddi sorular bulunan askerleri içinde bu öneriyi çıkış yolu olarak görenlerin sayısı fazlaydı. Ancak askerlerin bir kısmı, Şamlıların önerisinin kabulüne şiddetle karşı çıktılar. Tahkime karşı çıkanlar, daha sonra tavırlarını, muhtemelen Kur'an'dan alınan²¹

18 Radî, s. 390.

19 Taberî, V, 450.

20 Ya'kübî, II, 180.

21 *En'âm*, 6/57; *Yûsuf*, 12/40, 67.

“Hüküm, ancak Allah’ındır.” şeklinde bir sloganla formüle ettiler. Onlara göre, asilerle savaşı durdurmak Allah’ın emrine de aykırıdır. Zira Kur’ân’da, “Eğer müminlerden iki grup birbirleriyle vuruşurlarsa aralarını düzeltin. Şayet biri ötekine saldırırsa, Allah’ın buyruğuna dönünceye kadar saldıran tarafla savaşın. Eğer dönerse artık aralarını adalette düzeltin ve (her işte) adaletli davranın. Şüphesiz ki Allah, âdil davrananları sever.”²² buyurulmaktadır. Öte yandan savaştıkları asilerle aralarındaki sorunu hakemlere havale etmek, savaşa gerekçeleri hakkında şüphe içinde oldukları anlamına geliyordu. Bu da hem kendi durumlarını, hem de arkadaşlarından ölenlerin durumunu tehlikeye atıyordu. İnsanların hakemliğine başvurmak doğru bir davranış kabul edildiği takdirde, haklılığından şüphe duyulan bir savaşa girişmekle, insanları öldürmekle ve bu savaşta ölmekle büyük bir hataya düşmüşlerdir.

Diğer taraftan tahkimin kabulü ve ardından ortaya çıkan gelişmeler, Hz. Ali’nin ordusunda derin ayrılıkların temelini attı. Hz. Ali, hem tahkimin kabulünde, hem de hakemlerin belirlenmesinde tahkim taraftarlarına söz dinlemedi. Neticede ordusundaki iki gruptan birine meylederek tahkimi kabul edince, tahkim karşıtlarının önemli bir kısmı, Haricîler denen ayrı bir grup olarak şekillenmeye başladı.

Tahkim görüşmeleri için kararlaştırıldığı şekilde Dûmetü’l-cendel bölgesinin Ezruh mevkiinde bir araya gelen hakemler, meseleyi müzakere ederken iki önemli konuda görüş birliğine ulaştılar. Birincisi, Hz. Osman’ın mazlum olarak öldürüldüğüdür. Bu karar, Muâviye açısından önemli bir başarıdır. Diğer karar ise, fitneye bulaşan Hz. Ali ve Muâviye’nin azledilerek yerlerine ümmetin uygun gördüğü birisinin lider seçilmesidir. Daha sonra bu karara uygun bir şekilde Şam’da Muâviye’ye halife olarak bey’at edilecektir.

Hakemler seçilirken, kararlarını Allah’ın kitabına göre verecekleri prensibi belirlenmişti. Hz. Osman’ın katli meselesinde onun mazlum olduğunun yanı sıra Muâviye’nin kanının velisi kabul edilmesi, Muâviye açısından çok önemliydi. Bu karar, bir anlamda Muâviye’yi iddiasında haklı konuma getiriyordu. Ancak -bildiğimiz kadarıyla- Hz. Ali ve Muâviye’nin yönetimden uzaklaştırılması ve ümmetin birisini seçmesi meselesinin Kur’ân’dan bir referansı gösterilmemiştir. Bu da hakemlerin kararlarının sorunu çözmek yerine yeni sorunlar doğurmasına neden olmuştur. Nitekim Hz. Ali, Allah’ın Kitabına uygun olmadığını söyleyerek bu kararı tanımadığını ilan etmiştir.

Tahkim hususundaki önemli fikrî ayrılıklar sonucunda ayrı bir grup olarak ortaya çıkan Haricîler üzerinde kısaca durmak gerekir. Tahkimin şartları ve nasıl yapılacağı belirlendikten sonra ordular memleketlerine döndüğünde Haricîler, Hz. Ali’nin ordusundan ayrıldılar. Hz. Ali, bu tahkim muhaliflerini ikna ederek Kufe’ye gitmelerini sağladı. Onların nasıl ikna edildiği konusunda Haricîlerin iddiası ile Şîî ve Sünnîlerin naklettikleri arasında farklılıklar mevcuttur. Haricîler, Hz. Ali’nin tahkimden vazgeçeceğine ve hakemini

22 Hucurât, 49/9.

göndermeyeceğine dair söz verdiğini söylerler. Şifelerin ve Sünnilerin rivayetlerinde ise Hz. Ali'nin, Abdullah b. el-Abbas'ı Haricîlere göndererek, daha sonra da kendisi giderek onları Kufe'ye gitmeye ikna ettiği ifade edilir.²³

Haricîler, Hz. Ali'nin hakemi Ebû Musa el-Eş'arî'yi daha önce belirlenen tarihte görüşmelere gönderince tahkime karşı çıkanlar, artık Hz. Ali'nin hâkim olduğu şehirde kalmanın doğru olmadığını söyleyerek başlarına Abdullah b. Vehb er-Râsibî'yi lider seçtiler ve Kufe'den ayrılıp Nehrevân'a gittiler.

Haricîlerin seçtikleri yeni liderin Kureyş'ten olmaması, önemli bir gelişmedir. Zira o güne kadar gelen dört halife de Kureyşli'ydi. İlk defa Kureyşli olmayan biri, bir grup Müslüman tarafından "imam" sıfatıyla seçiliyordu. Bu durum bize, bazı muhaliflerin umut bağladıkları Hz. Ali'nin, beklentilerini karşılamaması üzerine Kureyş'i dışlayarak bir çözüm bulmaya yöneldiklerini göstermektedir.

Haricîler ile Hz. Ali arasında Nehrevân'da meydana gelen çarpışmada, savaş alanında kalan Haricîlerin tamamına yakını ölü ya da yaralı olarak bertaraf edildi. Nehrevân savaşında kazanılan askerî başarı, savaş alanından ayrılan ve hayatta kalan Haricîlerin Hz. Ali'ye karşı düşmanlıklarını biletti. Aradan çok zaman geçmeden Hz. Ali, Haricîlerden Abdurrahman b. Mülcem'in düzenlediği bir suikast neticesinde hayatını kaybetti (19 Ramazan 40/26 Ocak 661).

Hz. Ali'nin iç savaşla geçen iktidar döneminde, toplumsal gerginliğin giderilememesi bir yana, onun adamları arasında çıkan ayrılık ve çatışmalar, Muâviye'nin iktidarı ele geçirmesini kolaylaştırdı. Muâviye'ye şiddetle karşı çıkan Haricîler, Hz. Ali'yi uğraştırırken farkında olmadan, onun iktidara yürüyüşünü kolaylaştırdılar.

Hz. Ali döneminde toplum, İslâm'ın doğuşuyla başlayan dinî, siyasî, ekonomik ve kültürel gerginliğin kısmî yansımalarını yaşamaya devam ederken, toplumu geren diğer kültürlerle karşılaşmanın doğurduğu sorunlar da etkisini hissettiriyordu. Hz. Ömer'in yaralandıktan hemen sonra kendisine saldıran kişinin Müslüman olup olmadığını sorması, Müslüman olmadığını öğrendiğinde ise memnuniyet izhar etmesi, bir gerginlik öngörüsüne sahip olduğunu göstermektedir.

Arap toplumu, göçebe ya da yarı göçebe bir hayat yaşarken, kısa sürede büyük bir zenginliğe kavuşmuş; siyasî hâkimiyet alanı, İslâm'dan önce hayal edilemeyecek kadar genişlemişti. Kureyş'in yönetimdeki etkinliği, bazı yöneticilerin tutumu ve elde edilen zenginliğin dağılımındaki sorunlar, diğer kabilelerin yavaş yavaş muhalif bir konuma geçmelerine neden olmuştu. Kısaca gelişmelerin doğurduğu çekişmeler ve gerginlikler, Hz. Ali'yi birçok problemle karşı karşıya bıraktı.

Hz. Ali, uzun yıllar yönetimden uzak kaldıktan sonra iktidara gelmişti. Aslında Hz.

23 Demircan, *Ali-Muâviye Kavgası*, s. 163-164.

Peygamber döneminde savaşlarda üstlendiği önemli görevler dışında, fazla bir yönetim tecrübesi kazanmış değildi. Kendisinden önceki halifeler döneminde gerçekleşen fetih hareketlerine katılmadığı gibi, hep Medine'de kaldığı için toplumda meydana gelen değişimi yeterince takip edememişti. Yönetimden uzak kaldığı süreçte tefekküre çok zaman ayırabilmiş; Kur'ân üzerine daha çok düşünmeye zamanı olmuştu. Bununla birlikte uzun süre siyasî gelişmelerin dışında kalmasından dolayı, Hz. Peygamber'e ilk inananlardan biri olarak yaşadığı coşkun dinî duygularıyla, karşılaştığı siyasî sorunları uzlaştıramadığı söylenebilir.

Öyle anlaşılıyor ki Hz. Ali, İslâm toplumunda, özellikle de yeni kurulan Kufe, Basra ve Fustat gibi şehirlerdeki gelişmeleri ve dönüşümü yeterince izleyemediği için karşılaştığı sorunları bertaraf edebilecek çözümler üretememiştir. Öte yandan toplumun Hz. Peygamber dönemindeki yapıya sahip olmadığı da bir gerçektir. Ekonomik, siyasî ve kültürel değişimin doğurduğu etkilerin, taşradaki gelişmelerden uzak olan Hz. Ali tarafından yeterince değerlendirilmemiş olması makul karşılanmalıdır.

Hz. Ali, coşkun dinî duygulara sahip biri olarak, Hz. Osman döneminde dinî ilkelere uzaklaşma olarak gördüğü uygulamalara son vermek istiyordu. Ancak onun dinî uygulamaları tekrar ihya etme düşüncesi, toplumun bazı kesimlerince muhalefetle karşılaştı. Ona karşı çıkanların elde ettikleri destek, Hz. Ali'nin görüşlerini destekleyenler kadar ona çeşitli sebeplerle muhalif olanların da bulunduğunu göstermektedir. Çağdaş bir araştırmacı Hz. Ali'nin tutumunda “siyaset içinde bir tür siyaset dışı uygulama olduğunu”²⁴ söyleyerek Hz. Ali'nin icraatlarının genel siyasete uymadığını belirtmektedir.

Hz. Peygamber dönemi ile Hz. Ali dönemi arasında çok uzun zaman geçmemekle birlikte, fetih hareketleriyle ivme kazanan önemli bir toplumsal dönüşümün yaşandığını yukarıda ifade etmeye çalıştık. Bu dönüşüm, İslâm düşüncesinin oluşumuna katkı sağlamış ve fikrî gelişmeyi hızlandırmıştır. Yukarıda anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere Hz. Ali döneminde ortaya çıkan tartışmalar, siyasî meseleler etrafında yoğunlaşmıştır. Hz. Osman döneminden miras kalan siyasî gerginlik, artarak devam etmiş; Hz. Ali dönemi ise bu siyasî çalkantının gölgesinde meydana gelen tartışmalarla sürmüştür.

Hz. Ali döneminin en çok tartışılan konusu, Hz. Osman'ın öldürülmesi meselesidir. Aslında Halife'nin öldürülmesi, olaya iştirak eden insanların yargılanması meselesiyken, hem hâdisenin vuku şekli, hem de tarafların konumu ve hâdiseden sonra meydana gelen gelişmelere katkıları hâdiseyi, kısa sürede hukukî platformdan çıkararak siyasî bir sorun haline getirmiştir. Bu sebeple meseleye salt hukukun uygulanıp uygulanmaması açısından bakmak, kanaatimizce doğru değildir. Hz. Osman'ı öldürenler, Hz. Ali döneminin siyasî gelişmeleri içinde yer aldıkları gibi onun kanının davasını güdenler de asilerin gücünün ve etkisinin farkında olmalıydılar. Diğer taraftan Hz. Osman'ın öldürülmesi hâdisesinden

24 Câbirî, s. 386.

sonra başka amaçları olan kimselerin bu amaçlarını gerçekleştirmek için Halife'nin öldürülmesini kullanmış olmaları mümkündür. Zira Halife'nin katli, adi bir suç olmaktan çıkıp tartışmaların ve çekişmelerin merkezine oturan, yeni gelişmelerin ortaya çıkmasına vesile olan bir konuma sahip olmuştur.

Burada, Hz. Osman öldürüldükten sonra tartışılan ve daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan tartışma konularına, fikrî düzeyde etki eden meselelere değinmek istiyoruz. Öncelikle şunu hatırlatalım ki, gerek Hz. Osman'ın öldürülmesi hâdisesi, gerekse diğer problemlerle ilgili olarak ortaya çıkan tartışmalara, dinî bir temel bulma ve meydana gelen hâdiseleri meşru bir platforma oturtma çabası, açıkça görülmektedir.

Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra dikkat çeken tartışma konularından birisi, dine aykırı icraatlar ortaya koyan yöneticinin durumunun ne olacağı meselesidir. Asiler, Hz. Osman'ın günahkâr olduğunu, günahından dönmediği ve görevi bırakmayı reddederek bundan vazgeçmediği için kâfir olduğunu, bu sebeple öldürülmesinin meşruiyetini savunurlar. Bu anlayış, daha sonra iman-küfür ikilemi etrafında çıkan tartışmaları önemli ölçüde beslemiştir. Haricîler de temel yaklaşımlarını bu mantık üzerine kurarak, hem -son dönemdeki icraatlarından dolayı- Hz. Osman'ı, hem de -tahkimi kabulünden ve sonrasındaki icraatlarından dolayı- Hz. Ali'yi tekfir etmektedirler. Bilindiği gibi tekfir, ümmetin alanını daraltan, farklı düşüncelere sahip olanları kucaklamak yerine onları dışlayan bir yaklaşımdır. Hz. Ali dönemindeki gelişmeler, söz konusu görüşlerin sistemleşmesine katkı sağlamıştır.

Hz. Osman'ın öldürülmesi meselesi etrafında yapılan ciddi tartışmalardan biri, onu öldürmenin haklı olup olmadığıdır. Hz. Osman'ın öldürülmesi sırasında isyan edenlerin ya da asilerin görüşlerini destekleyenler dışında kalan büyük çoğunluk, onun öldürülmesinin kabul edilemeyeceğini düşünüyorlardı. Zira Osman, onu öldürmeyi gerektirecek bir günah işlemiş değildi. Kaldı ki öldürülmesini gerektirecek bir günah işlemiş olsa bile bunun, bir yargılama sonucunda kararlaştırılması gerekirdi. Ancak siyasî gelişmelerde, hukukî sürecin işlemlerini beklemek her zaman için gerçekçi olmasa gerektir.

Asiler, Osman döneminde meydana geldiğini söyledikleri bazı gelişmeler, bidatler ve icraatlar nedeniyle Osman'ın katledilmeyi hak ettiğini savunuyorlardı. Esasen fikrî temelleri asiler arasında bulunan Haricîler de Hz. Osman'ın işlediği büyük günahlar sebebiyle öldürülmeyi hak ettiğini söylerler. Diğer taraftan, Hz. Ali'nin ordusunda sertliği savunanlar arasında önemli ağırlıkları olan Haricîler, meşru bir imama karşı ayaklananların dinden çıktıklarına inanıyorlardı.

Hz. Ali döneminde tartışılan konulardan biri de Hz. Osman'ın kanını talep etme hakkına kimin sahip olduğu meselesidir. Bu problem etrafında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Hz. Ali, Hz. Osman'ın kanını talep etme hakkının Osman'ın çocuklarına ait olduğunu düşünmektedir. Ona göre hem Muâviye'nin, hem de Mekke muhalefetine liderleri olan

Âişe, Talha ve Zübeyir'in iddia ve talepleri haklı olmayıp başka amaçlar için bu hâdiseyi kullanmaktadırlar. Muâviye ve onun akrabalarına göre ise kabilenin Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını talep etme hakkı vardır. Muâviye, bu hakkını hem Kur'ân'dan, hem de Arap örfünden alıyordu. Kur'ân'da şöyle buyurulmaktadır: *“Allah'ın haram kıldığı canı haksız yere öldürmeyin. Kim haksız yere öldürülürse, onun velisine (hakkını alması için) yetki verdik. (Fakat o da) öldürmede aşırı gitmesin. Çünkü kendisine yardım edilmiş (yetki verilmiş)tir.”*²⁵ Arap örfüne göre ise akrabalarından biri öldürülen kabile mensuplarının onun kanına sahip çıkmamaları, zillet olarak değerlendiriliyordu.

Âişe, Talha ve Zübeyir ile onlar gibi düşünen kimseler örf'e göre Hz. Osman'ın kanını talep etme hakkına sahip olmadıkları halde, mazlum olarak öldürüldüğünü söyledikleri Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması iddiasıyla ortaya çıkmışlardır. Onlara göre zulme sebep olanların cezalandırılmasını sağlamak, her müslümanın görevidir.

Hz. Osman'ın öldürülmesine bağlı olarak ortaya çıkan ve yeni Halife'yi tanımama sonucunu doğuran gelişmeler, Hz. Ali'ye muhalefet edenlere karşı takınılması gereken tutum çerçevesinde yeni tartışmaların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Hz. Ali'nin ona bey'at etmeyi reddedenler hakkındaki icraatı, bu kişilerin ayaklanıp ayaklanmadığına göre farklılık göstermekteydi. Hz. Ali, ayaklanmadığı sürece bey'at etmeyen kişilere fiilen müdahale etmediyse de ona karşı ortaya çıkan isyanlara katılanları etkisiz hale getirmekten de geri durmadı.

Hz. Ali'nin ayaklananlara karşı uygulamaları, sonraki dönemlerde âlimler tarafından referans kabul edildi. Onun uygulamasına göre ayaklananlar saldırmadan, onlara saldırmayacak; kaçtıkları zaman ise takip edilmeyeceklerdi. Hz. Ali'nin asilere karşı yaklaşımı dikkat çekicidir. Dinî değerlerin canlı bir şekilde yaşandığı ve mücadele içinde kullanıldığı bu dönemde o, kendisine karşı çıkanları tekfir etme yoluna başvurmamış; onları hata içinde olan günahkârlar olarak görmüştür.

Hz. Ali döneminde ortaya çıkan siyasî gelişmeler, sadece birer siyasî olay olarak tartışılmakla kalınmamış; bunlar, genellikle dinî bağlamda ve dinî naslar kullanılarak tartışma konusu yapılmıştır. Bu alandaki en önemli tartışmalardan biri, -yukarıda Hz. Osman'ın öldürülmesi meselesi bağlamında zikrettiğimiz- büyük günah işleyeninin durumudur. Sertlik yanlısı olan Hâricîler, büyük günah işleyenlerin kâfir olduklarını savunurlar. Bu mesele, Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra önemli tartışmalara konu olmuş; daha sonraki dönemlerde, mezheplerin oluşum sürecinde en çok tartışılan meselelerden biri olmaya devam etmiştir.

Hz. Ali döneminin düşünce hayatı bağlamında kendisine bazı aşırı görüşler nispet edilen Abdullah b. Sebe'den kısaca söz etmek gerekir. Şia mezhebinin fikir babalarından biri olduğu ve “vasî” düşüncesini yaydığı ileri sürülen Abdullah b. Sebe'nin Hz. Ali halife

25 İsrâ, 17/33.

olduktan sonra onun çevresinde bulunduğu, ancak aşırı görüşlerinden dolayı Medâin'e sürüldüğü söylenir.²⁶ Bundan başka Abdullah b. Sebe'nin İslâm Tarihinde Hz. Ali'nin nübüvvetini ileri süren ilk kişi olduğunu, bununla da yetinmeyerek ona ulûhiyetin hulul ettiğini iddia ettiği; ölümünden sonra da öldüğünü kabul etmeyerek Mehdi olduğunu, bir süre görünmeyip daha sonra geri döneceğini [rec'a] ve yeryüzüne nizam ve adaleti hâkim kılacağını ileri sürdüğü söylenir.²⁷

Esasen Abdullah b. Sebe'nin gerçek bir tarihî kişilik olup olmadığı kesin değildir.²⁸ Hakkında bize ulaşan çelişkili bilgileri dikkate aldığımızda onun gerçek bir tarihî kişilik olduğu hususunda ciddi şüpheler taşıyoruz. İbn Sebe, o dönemde yaşayan bir şahıs olsa bile ona biçilen rolün fazlasıyla abartılı olduğu söylenmelidir. Bununla birlikte kargaşa ortamlarında kişisel amaçlarını tahakkuk ettirmek isteyen insanların çeşitli faaliyetlerde bulunması, sıklıkla görülen bir durumdur. Öte yandan Hz. Ali döneminde yukarıda zikredilen gulat görüşlerin mevcut olduğuna şüphesiz bakmak gerekir. Zira gulat fikirlerin ortaya çıkışı ve sistemleşmesi, daha uzun bir tarihî süreçte meydana gelmektedir. Bununla birlikte erken dönemde, örneğin Hz. Ali'nin vefatından sonra Hz. Hasan'a, Hz. Ali'nin kıyamet gününden önce dirileceğine inanan Hz. Ali taraftarları bulunduğu söylenildiği, bunun üzerine söylenenlerin doğru olmadığını, bunların onun yandaşları tarafından değil düşmanları tarafından söylendiğini ifade ettiği nakledilir.²⁹

İslâm dünyasındaki gulat hareketler, genellikle diğer kültürlerin etkisiyle gelişen hareketlerdir. Hz. Ali döneminde Müslümanlar, İranlılarla ve Suriye bölgesindeki kavimlerle karşılaşmışlarsa da aslında bu dönemdeki tartışma konularının çoğu, Arapların hâkim olduğu siyasî gelişmeler içinde ve Arap kültürünün kendi imkânları ölçüsünde ortaya çıkan konulardır. Bu sebeple, hem bu dönemdeki tartışma konularını, hem de siyasî Şîlik olarak nitelendirdiğimiz Hz. Ali taraftarlığını Arap kültürü içinde gelişen meseleler olarak değerlendirmek daha uygun olur. Ancak bu değerlendirme, diğer kültürlerle karşılaşmanın etkisini reddetmeyi gerektirmez.

İslâm düşüncesinin Hz. Ali dönemindeki gelişimini ele alırken onun kişiliği etrafında oluşturulan efsanevî Ali'den ve bunun İslâm dünyasındaki yansımalarından kısaca söz etmek gerekir. Hz. Ali'nin efsanevî kişiliği, yaşadığı dönemden başlayarak tarihî süreç içinde oluşmuştur. Hz. Ali'nin tarihî kişiliği, mitolojik kişiliğinden çok farklıdır. Efsanevî Ali, hata yapmayan, her yaptığında bir hikmet olan ve gaybı bilen bir şahsiyettir. İslâm kültüründe tarihsel Ali ile efsanevî Ali hakkındaki bilgiler, çoğu zaman iç içe girmiş olarak bir arada bulunmaktadır. Efsanevî Ali'nin ortaya çıkmasını ve gelişmesini besleyen unsurlar arasında onun savaşlarda gösterdiği başarının önemli etkisi vardır. Hz. Ali'nin

26 Câbirî, s. 437.

27 Laoust, s. 31.

28 Bk. Fiğlah, "Abdullah b. Sebe", *DİA*, I, 133-134.

29 İbn Sa'd, III, 39.

ilmi, insanların algılamaktan aciz olduğu bir düzeyde gösterilmiştir. O, ilmin kapısıdır.

Hız. Ali'ye yönelik yüceltici ve övücü ifadelerin yanı sıra yaşadığı dönemden itibaren onu eleştirenler de bulunmaktadır. Hız. Ali'nin en çok eleştirildiği iki konudan biri, Hız. Osman'ın katline iştirak edenlerle ilişkisi, diğeri de tahkimi kabul etmesidir. Öte yandan Muâviye'nin onun aleyhine hâkimiyetini genişletmesi de Ali'nin siyasî yeteneğinin tartışılmasına neden olmuştur. Ona ait olduğu ifade edilen sözlerde bu yöndeki eleştirilere şöyle cevap vermektedir: “İsyân etmek ve yalnız bırakmak suretiyle görüşlerimi sabote ederek Kureyşlilerin, ‘Ebû Tâlib’in oğlu cesur bir adamdır; ancak savaş konusunda bilgisi yoktur.’ şeklinde konuşmalarına neden oldunuz... Bu hususta onlar arasında benden daha tecrübelisi ve benden daha fazla dayanana var mı? Henüz 20 yaşına varmadan ortaya çıkmıştım. İşte 60 yaşını aştığım halde bu işin içindeyim; ancak itaat edilmeyen kimsenin isabetli görüşü olmaz!”³⁰

Bilindiği gibi Şiîlik, Hız. Ali figürü etrafında gelişen bir mezheptir. Hız. Ali döneminde Şiîlik, siyasî bir hareket iken onun vefatından sonra iktidara gelen Ümeyyeoğulları döneminde, başta Hız. Hüseyin'in öldürülmesi olmak üzere meydana gelen bazı olaylar, Şiîliği siyasî bir hareketten itikadî bir mezhebe dönüştürmüştür. Şiîlik, mağdur ve mazlumların ilgi gösterdiği bir mezhep olduğu gibi Hız. Peygamber'in damadı ve amcazadesi Hız. Ali de haksızlığa maruz kalan bir kişi olarak mağdurları temsil eder. Onun kişiliğinde mazlumlar, kendilerinin haklarını savunmuşlardır.

Buraya kadar anlattıklarımıza dayanarak netice olarak diyebiliriz ki, Hız. Ali dönemi, yoğun siyasî çalkantılarla geçmiştir. Siyasî gerilim, dönemin zihin dünyası üzerinde önemli etkiler doğurmuştur. Bu dönemde meydana gelen Cemel, Sıffin ve Nehrevân savaşları etrafında ortaya çıkan tartışmalar, fikrî hayatın en önemli tartışma konularını şekillendirmiştir. Büyük günah işleyeninin durumu, hem Hız. Osman'ın öldürülmesi, hem de sonrasındaki gelişmeler bağlamında çok tartışılan bir konudur. Bundan başka asilerin durumu ve onlara karşı takınılacak tutum, bu dönemde tartışılan bir diğerkonudur.

Siyasî gelişmeler, toplumu gerdiği gibi siyasî ve fikrî bölünmelere de neden oldu. Hız. Ali'nin ordusu içinde bulunan ve fikren Hız. Osman'ın öldürülmesi hâdisesine karışan bir grup, Sıffin savaşında kararlaştırılan tahkimle birlikte Hız. Ali'den ayrılma sürecine girdiler. Hakemlerin görüşmeye gitmesinden sonra Kufe'den ayrılan ve Haricîler denen bu grup, kısa süre içinde onun azılı düşmanları oldular. Bu dönemde ortaya çıkan Haricîler, Emevîler döneminin sonuna kadar eylemleriyle ve düşünceleriyle etkili olmaya devam ettiler.

Her grup, Kur'ân'ı delil göstererek karşı tarafa saldırıyordu. Dinî anlayışın yanı sıra, kabile ilişkileri, ekonomik gelişmeler, Arap toplumunun geçirdiği değişim ve kişisel çıkarlar, dönemin fikrî hayatı üzerinde derin etkiler bırakmıştır.

30 Radî, s. 53.

Kaynakça

- el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhîr et-Temîmî, *Kitâbu usûli 'd-dîn*, 3. Basım, Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, Beyrut 1981 [İstanbul 1346/1928 basımından ofset].
- el-Belâzurî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ, *Ensâbü'l-eşrâf*, Thk.: Süheyl Zekkâr, Riyâd Ziriklî, Dâru'l-fîkr Beyrut 1996.
- Câbirî, Muhammed Âbid, *İslâm'da Siyasal Akıl*, Çev.: Vecdi Akyüz, Kitabevi, İstanbul 1997.
- Demircan, Adnan, *Ali-Muâviye Kavgası*, Beyan Yayınları, İstanbul 2002.
- Demircan, Adnan, “Ali b. Ebî Tâlib'in Siyasî Faaliyetleri Bağlamında Ehl-i Sünnetin Tarih Okuma Biçimi”, *Marîfe*, sayı: 3, 2005, s. 115-134. ed-Dîneverî, *el-Ahbârü't-tivâl*, Thk.: Abdülmün'im 'Âmir, Dâru ihyâi'l-kütübî'l-'arabiyye, Kahire 1960.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi, “Abdullah b. Sebe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, I, İstanbul 1988.
- Halife b. Hayyât, *Târîh*, Thk.: Süheyl Zekkâr, Dâru'l-fîkr, Beyrut 1993.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, Dâru sâdır, Beyrut 1982.
- İbn Sa'd, Muhammed, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, Dâru sâdır, Beyrut 1985.
- Laoust, Henry, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, Çev.: E. Ruhi Fiğlalı-Sabri Hizmetli, Pınar Yayınları, İstanbul 1999.
- el-Mes'ûdî, *Murûcü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, Thk.: Kâsım Şuma'î er-Rufâ'î, Dâru'l-kalem, Beyrut 1989.
- er-Radî, eş-Şerîf (Derleyen), *Nehcü'l-belâğ: Hz. Ali'nin Konuşmaları, Mektupları ve Hikmetli Sözleri*, Çev.: Adnan Demircan, Beyan Yayınları, İstanbul 2006.
- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, Doğan Güneş Yayınları, İstanbul 1971.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, Dâru'l-fîkr, Beyrut 1987.
- el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Dâru sâdır, Beyrut 1992.